

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 86, 1993

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D' HISTOIRE

Tome 86, 1993

ПРИБАЛТИЙСКИЯТ ВЪПРОС В РУСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. ПРАВИТЕЛСТВЕНАТА ПОЛИТИКА И СЛАВЯНОФИЛИТЕ

ПАВЛИНА ЙОСИФОВА

Павлина Йосифова. ПРИБАЛТИЙСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 60-Е ГОДЫ XIX ВЕКА. ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА И СЛАВЯНОФИЛЫ

В работе раскрыто содержание прибалтийского вопроса в политической жизни Российской империи, его обострение в 60-е годы XIX в., рассматривается отношение к нему правительственных кругов и славянофилов. Дается анализ различных мнений о степени необходимой русификации в регионе, цель которой было сохранение русских имперских интересов в Прибалтике. Особое внимание уделено первой целостной программе русификации этого региона, которая исходит от общественных кругов, несвязанных с управлением. Автором этой программы был видный славянофил Ю. Ф. Самарин. Анализ правительственной позиции позволяет автору статьи утверждать, что правительство не имело подобной комплексной программы русификации в рассматриваемый период. Специально подчеркивается, что в то время как Александр II и его советники поддерживают прежде всего отдельные мероприятия, националистически настроенные общественные круги выступают за целостную русификацию нерусского населения западных рубежей.

Pavlina Iosiphova. THE BALTIC QUESTION IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING 1860-S, THE GOVERNMENT POLICY AND THE SLAVOPHILES

The study reveals the contents of the Baltic question in the Russian empire, the contradictions which led to its culmination in 1860-s, the positions of the governmental circles and of the Russian slavophiles upon that question. The author analyzes the different opinions about the level of the russification of the region, aiming the keeping and strengthening of the Russian imperial interests there. A special attention is given to the first complex programme for russification of the region, coming from non-governmental circles, its author being the famous slavophile Yu. F. Samarin. The analysis of the government position leads the author of the study to the conclusion that there was not drawn such complex programme among the governmental circles during 1860. While Alexander II and his advisers maintained just some concrete measures, the nationalist-minded circles were for total russification of the non-Russian western borderlands.

През периода 1863 – 1866 г. в Руската империя за пръв път остро се поставя националният въпрос, засягащ полските владения, западните и прибалтийските губернии и отчасти Финландия. За пръв път е привлечено вниманието не само на правителството, но и на широки обществени кръгове в Русия. В обсъждането и разпалването на националните проблеми с жар се включват френската и немската преса. Най-сериозният, съдържащ действителна заплаха за териториалната цялост на империята и статута ѝ на велика сила, е, разбира се, полският въпрос. След потушаването на полското въстание обаче особена острота достига т. нар. остзейски въпрос (от немското название на прибалтийските губернии – Ostseeprovinzen).

В руската и съветска историография този въпрос няколко пъти привлича изследователите, но публикациите винаги остават единични и случайни, тъй като цензурата върху темата за националните проблеми в империята налага твърде много ограничения както в края на XIX и началото на XX в., така и след създаването на Съветската държава по ред политически причини. Първите изследователи на остзейския въпрос са авторите, чиито произведения са едновременно и извори за кулминационния връх при обсъждането на въпроса в руското общество през 60-те години на XIX в. – Ю. Ф. Самарин и М. Н. Катков. Още през 1848 г. като член на правителствена комисия в Прибалтика Самарин пише „История на град Рига“, която е само за правителствена информация, но по-късно материалите от нея, както и историко-публицистичните очерци „Писма от Рига“, са използвани за обобщаващото произведение на този автор „Руските покрайнини“, на които по-подробно ще се спрем. Статиите на М. Катков във в. „Московские ведомости“ също целят не само информация за събитията, но и обяснение на проблемите. Биографът на Ю. Самарин Б. Нолде отделя особено внимание на състоянието на прибалтийските губернии във връзка с обществената дейност на Самарин¹. В съветската историография върху балтийския въпрос работят предимно автори от Латвия и Естония. Най-значителният труд върху остзейските проблеми от XVIII в. е на Янис Зутис „Остзейският въпрос през XVIII век“, а на 60-70-те години от XIX в. най-подробно се спира М. М. Духанов². С. Г. Исаков в работата си „Остзейският въпрос в руския печат през 1860-те години“ дава подробен анализ на отношението на руските списания и вестници от различни идейни направления, механизмите на цензурните забрани и отношението на много правителствени служители³. Сред изследователите на националния въпрос в Русия особено място заема американският историк Е. Таден. През 1981 и 1984 г. бяха издадени неговите фундаментални изследвания „Русификация на балтийските провинции и Финландия (1855 – 1914)“ и „Западните покрайнини на Русия (1710 – 1870)“⁴. Основа за тези работи е изключително богат документален материал от архивите в Москва, Петербург, Рига, Талин, Вилнюс, Краков, Лодз и Хелзинки.

В остзейския въпрос през XIX в. влизат като историческо наследство някои елементи на стария балтийски въпрос от XVI – XVII в., който по това време е международен проблем от общоевропейско значение, а през XVIII в.

е решен основно в полза на Русия. В строго формално отношение след Нищадския мир (1721 г.) Русия не допуска вмешателство на съседните държави в нейните прибалтийски губернии, но въпреки това остзейският въпрос през XVIII – XIX в. наследява от балтийския въпрос през XVI – XVII в. известна външнополитическа окраска. Руско-шведските и руско-пруските отношения несъмнено оказват влияние на царската политика в Прибалтика. От друга страна, това е въпросът за неприкосновеността на привилегиите на двете прибалтийски губернии Естландия и Лифландия (днешните територии на Естония и Латвия), дадени им от Петър I в началото на XVIII в., неприкосновеност, атакувана от правителството с различна настойчивост още от времето на Екатерина II. В 27 глава на Генералния регламент от 1720 г., наречена „За различията във всички провинции“, се казва, че освен руските земи, на руския скиптър са подчинени и други владения, които имат особени привилегии. Всеки колегиум се задължава да се осведоми какви са те и „всеки народ да бъде управляван според правата и привилегиите, потвърдени от Негово Величество“⁵. Дарствени грамоти за привилегиите на рицарите и гражданите от Лифландия и Естландия се издават съотв. през 1710 и 1712 г. Те потвърждават правото на съсловно самоуправление на прибалтийските дворяни и граждани, но с уговорката „елико оныя к нынешнему правительству и времени прилагаются“ (ако са в съответствие с времето и политиката на правителството, което управлява). Дарствените грамоти от 1710 и 1712 г. са едностранен волеви акт на руския император, а не двустранен договор, тъй като в момента на присъединяването двете области не са самостоятелни държавни образувания, а са части от Швеция, завзети от руските войски. Нищадския мир от 1721 г. санкционира с международен договор това владение на Руската империя. В прибалтийските губернии дворянството, а до втората половина на XIX в. и градското бюргерство принадлежат в национално отношение към немското малцинство, съставляващо 10 % от цялото население. Въпреки това самото правителство дълго време съзнателно възприема Остзейския край като немски и игнорира интересите на латвийското и естонското крепостно селячество, което съставя националното мнозинство. Въз основа на получените от Петър I привилегии още през първата половина на XVIII в. се сформира силно сплотена група немско дворянство, наричано „остзейски барони“. Много от тях са на царска служба и заемат високи постове при Двора. Остзейците никога не стават важен фактор при решаване на въпроси от общодържавно естество, но често имат значително влияние в прибалтийските въпроси. На територията на прибалтийските губернии остзейските барони са единствените пълновластни управници. Назначаваният от Петербург генерал-губернатор има фактически функцията на наблюдател. Интересно е да се отбележи, че всички закони, отнасящи се до остзейските провинции, влизат в сила по места само след превода и публикуването им на немски, и то от местни немски чиновници.

Екатерина II със своята провинциална реформа, която цели административна унификация на империята, прави първия опит, ако не за пълно

премахване, то за значително ограничаване привилегиите на остзейското рицарство. След нейната смърт Павел I практически връща изцяло привилегиите на остзейските барони, а при управлението на Александър I за пръв път се обръща внимание на националното мнозинство – латвийските и естонските селяни. Те са освободени от лична крепостна зависимост, но без земя и без да се засягат съсловните привилегии на бароните. Император Николай I, който се отнася с нескрита симпатия към остзейските немци, потвърждава специалните им права и привилегии, но не ги изключва от цялостната си политика на административна централизация на империята. В началото на 40-те години прибалтийските немски дворяни, лутеранското духовенство и интелигенцията са разтревожени от появата на правителствени планове и проекти за съдебна, селска, религиозна и образователна реформа в Остзейския край⁶. Четиридесетте години на XIX в. са висшата точка в опитите на руското правителство в дореформено време да се намеси реално в местните работи. Израз на това става комисията на Шакеберг – Хаников, в чийто състав влиза славянофилът Ю. Ф. Самарин. Целта на комисията е, че базата на прецизно изследване положението на съсловията и градовете в Прибалтика, да бъде изготвен проект за реформиране на края, така че той да се унифицира със собствено руските територии. Но в началото на 1848 г. в резултат на активното противодействие на балтийското рицарство и градските съсловия, които на всяка цена се стремят да запазят привилегиите, обезпечаващи им фактическа автономия по всички местни социални, административни и икономически въпроси, Николай I стига до извода, че не принудителните мерки, а само примирително отношение ще сближат Прибалтика с Русия. По тази причина през февруари 1848 г. на поста генерал-губернатор е назначен пронемски настроения княз А. Суворов и след няколко месеца комисията е отзована в Петербург⁷. Този обрат в политиката на петербургското правителство е предизвикан, разбира се, не само от недоволството на немското дворянство. Балтийската политика на руските управители винаги е излизала извън рамките на вътрешната политика и е била съставна част на европейското направление на външната политика. Спокойствието в Прибалтика е главно условие за успешна защита на западната граница. В този случай отказът от каквито и да е преобразования е продиктуван до голяма степен и от революционните събития в Европа от зимата и пролетта на 1848 г. Курсът на „консервиране“ на обществената и политическа структура и засилена централизация на империята в духа на пълно подчинение на самодържавната власт, който поема Николаевото правителство след 1848 г., от една страна, води до прекратяване на всякакви опити за реформиране на прибалтийските губернии, а от друга – успокоява местното немско дворянство. След краха на Русия в Кримската война обаче цялото руско общество, особено в двете столици Петербург и Москва, започва трескаво да обсъжда необходимостта от цялостна модернизация на империята. Селската реформа от 1861 г., проблемите, свързани с прилагането ѝ, както и планове за реформи във всички обществени сфери рефлек-

тират в националните покрайнини и довеждат първо до полския, а после и до остзейския въпрос.

Различните обществени групи и правителството са поставени пред необходимостта да застанат на определени национални позиции, да отговорят на въпросите – необходима ли е русификаторска политика в неруските провинции, в каква степен и с какви методи да бъде провеждана тя? Тъй като различните политици и изследователи влагат различно съдържание в термина „русификация“, ще се спрем по-подробно на неговата смислова еволюция и обхват. До средата на XIX в. по-често се употребява непреходната форма на глагола „обрусеть“ (да стана руснак) като контраст на по-активния и по-късен глагол „обрусить“ (да превърна в руснак)⁸. Още през 1764 г. Екатерина II пише на княз А. Вяземски: „Малоросия, Латвия, Финландия и Смоленск трябва да станат руски (должны обрусеть) по възможно най-мекия начин, за да престанат да гледат като вълци гората.“⁹ Латвийският историк Я. Зутис в книгата си „Остзейският въпрос през XVIII в.“ доказва, че в политиката на Екатерина II отсъстват русификаторски мерки в този смисъл, в който са ги разбирали и провеждали в края на XIX и началото на XX в.: „Реформите на просветения абсолютизъм, насочени против остатъците от феодалната раздробеност, съсловната изолираност и религиозните гонения, от гледна точка на либералната буржоазия (под либерална буржоазия авторът има предвид либералните дворянско-буржоазни кръгове в Русия от началото на XX в., повечето от които са с националистическа ориентация – б.м., П. Й.), винаги оставали полумерки, но в своето време имали прогресивно значение. Ликвидацията на местните дворянски привилегии било крачка напред към преодоляване на областния сепаратизъм и създаване на национална държава... В това направление се развивала държавата под влияние на осъществявания принцип на веротърпимост, способстващ за сплотяването на различните националности и групи население в единно политическо цяло...“¹⁰ Това, което Екатерина II разбирала под „обрусеть“ (да стана руснак), не е свързано със загуба на народността на тези области, а означава централизация и унификация на административно-юридическите структури, за да се обезпечи правителствен контрол и се гарантират интересите на Руската империя. Император Николай I явно е имал предвид същото, когато в завещанието си от 1835 г. към престолонаследника моли сина си да завърши русификацията („обрусение“) на Полша¹¹. По-късно, когато през 60-те години остро се разразява полемика по полските и балтийските проблеми, правителствените чиновници и публицисти започват да се отнасят много внимателно към употребата на тази дума, защото съзнават колко удобна е тя на антируските публицисти в Европа. Като мото на балтийската политика на Александър II може да послужи неговата реч пред остзейските дворяни от 15 юни 1867 г. в Рига: „Но аз желая, господа, вие да не забравяте, че принадлежите към единното руско семейство и образувате неразделна част от Русия, за която вашите бащи и братя и много от вас самите са проливали кръвта си. Ето защо се надявам и в мирно време на

съдействие от ваша страна ... за привеждане в изпълнение на тези реформи, които смятам за необходими и полезни за вашия край.“¹²

Въпреки коментара на речта на М. Катков във в. „Московские ведомости“ в откровено русификаторски дух¹³ Александър II и неговите съветници имат предвид постепенна административна интеграция преди всичко с икономически мерки, основно чрез строежа на жп линии. За обмислена и планирана правителствена политика на всеобхватна русификация може да се говори едва с идването на Александър III на власт, въпреки че отделни русификаторски мерки за различните райони и периоди съществуват при управлението на всички императори след Екатерина II. Освен това различните националистически кръгове в обществото, пък и в правителството, които предлагат програми за целенасочена и всеобхватна русификация, се оформят още в края на 50-те години.

Американският историк Е. Таден, най-крупният изследовател на русификаторските процеси в империята, разграничава три вида русификация за периода XVII-XX в. – непланирана или доброволна, административна и културна¹⁴. Според него глагола „обрусеть“ (да стана руснак) предполага непланирана, „доброволна русификация“. След XVI в. многочислени татари, чуваша, белоруси, украинци и други неруски поданици на империята естествено и доброволно приемат руските обичаи, език и култура в резултат на служба в армията и администрацията или бракове. В реформения период на XIX в. степента на непланираната русификация без съмнение нараства. Икономическата експанзия и модернизацията водят до сближаване между собствено руските територии и пограничните райони. Александър II и неговите съветници, които по принцип никога не отричат необходимостта от унификация на империята, смятат, че този процес ще се осъществи постепенно, по естествен път и по времето на това царуване не се провежда насилствено-административна правителствена политика на русификация. Даже реформата в Кралство Полша веднага след 1863 г. има по-скоро характер на разрешаване на конкретен политически въпрос, отколкото на нова национална политика.

„Административната русификация“, според Таден, означава по-целенасочена и обмислена правителствена политика, започнала от времето на Екатерина II, унификация на приграничните райони с центъра чрез постепенно въвеждане на руските институции и закони, разпространение на руския език в администрацията и като задължителен предмет за обучение в училищата, но не и като основен. Но тъй като в разбирането на автора целта на тези мерки не е загуба на местното национално съзнание, може би поуместно е в този случай да говорим за административно-политическа унификация на империята по единен (руски) образец, за да избегнем термина „русификация“, който така или иначе има друга смислова натовареност.

Според привържениците на „културната русификация“ тези мерки са недостатъчни. Те смятат, че Русия би се превърнала в съвременна национална държава само при условие, че националните малцинства приемат като свои езика, културните и религиозни ценности на руския народ. Политика на

културна русификация, според Е. Гаден, се провежда за пръв път при Александър III. От обществените среди ясна и цялостна програма за културна русификация, конкретно в Прибалтика, предлага в края на 60-те години на века видният славянофил Ю. Ф. Самарин.

Подобна класификация на методите на русификация е удобна, но твърде обща. Необходимо е да отчитаме разликите между очакваната и реалната степен на загуба на национално самосъзнание при различните видове русификация. Освен това в отделните периоди съществува диференциация по отношение на народностите и районите или във възгледите на един политик. Дори според такъв ярък националист като М. Катков не е била необходима културна русификация в Кавказ и Средна Азия например. Затова при използването във всички случаи е необходима конкретизация.

Реформаторският дух в Русия в края на 50-те и началото на 60-те години обединява повечето обществени и правителствени фигури около мнението, че загубите в Кримската война и проявената външна и вътрешна слабост на империята са резултат от прекалената централизаторска политика на Николай I. Поради това по отношение на Полша и западните покрайнини е предложена политика на децентрализация. През 1856 г. е назначен нов наместник на императора във Варшава, фелдмаршал М. Д. Горчаков и нов генерал-губернатор във Вилно (Вилнюс) – В. И. Назимов, които се придържат към политика на отстъпки. В трите балтийски губернии Курландия, Лифландия и Естландия (земите на губерния Курландия днес са част от Латвия) до 1861 г. генерал-губернатор е назначеният през 1848 г. княз А. Суворов, за когото П. А. Валувек ясно отбелязва, че бил „по-скоро постоянен представител на Петербург в този район“⁴⁵. Политиката на отстъпки се поддържа от Петербург, където вниманието на всички е съсредоточено върху селската реформа.

До въстанието от 1863 г. полската, балтийската и финландската политика на правителството е принципно еднопосочна. В официалните кръгове противоборстват две основни мнения по въпроса до каква степен и за какви срокове реформите трябва да обхванат западните покрайнини. В т.нар. „аристократическа“ или „немска партия“ в Двора главни фигури са П. А. Шувалов, завеждащ III отделение, а през 1865 – 1866 г. балтийски генерал-губернатор, бъдещите министри на вътрешните работи П. А. Валувек и А. Е. Тимашев и балтийският генерал-губернатор за периода 1866 – 1870 г. П. П. Албедински, който може да бъде наречен главен архитект на политиката в Прибалтика за реформения период. Те се съмняват в способностите на руското или неруско селячество да играе самостоятелна роля в обществото. Тази „партия“ поддържа реформата в западните краища и интеграцията им с останалата част от империята, но според нея процесът трябва да бъде бавен и непременно с помощта и дори инициативата на местното национално дворянство.

„Демократическата“, „патриотическа“, а според някои „анархистическа партия“ обединява братя Н. А. и Д. А. Милютини, Великият княз

Константин Николаевич, министър на образованието и личен секретар на Великия княз А. В. Головнин. През 1852 г. А. Головнин подготвя официалните доклади за историческите, икономическите и социалните причини за селско недоволство в Лифландия в края на 40-те години. Ръководени от посочените данни, хората от този кръг предвиждат по-широка социална база в поддръжка на правителството, а не само местното дворянство. Те придават повече значение на ролята на селяните в местните работи, не одобряват „аристократическите“ проекти за реформа и не се доверяват на местното дворянство. Към балтийските барони се отнасят с особено подозрение и настояват за твърда правителствена политика в реформаторски дух в този край. В началото на 60-те години смятат, че на Финландия и Полша може да се даде по-широка автономия. След януари 1863 г. обаче променят тази своя позиция по отношение на Полша¹⁶.

Извън правителствените кръгове се образува нещо като „национална партия“ около М. Катков, а неговите „Московски ведомости“ стават изразител на мненията на тази „партия“. По думите на самия Катков те искали само това, което било „в полза на Русия“ и били против „антируската политика на полонизъм на космополитната и антинационална руска интелигенция“¹⁷. Дали е антинационална руската интелигенция до този период, с Катков може да се спори, но той безспорно е прав, че до началото на 60-те години на века тя като цяло е твърде космополитна. Единственото завършено и теоретически оформено течение до това време, което може да бъде наречено националистическо, е славянофилството.

Руският национализъм през XIX в. се проявява като съчетание между идеология и начин на мислене и на основата на специфичния национален опит търси отговори на политически, социални и нравствени въпроси¹⁸. Това е повече от съзнанието за национално единство и идентификация, повече от търсене на основи за национално съществуване. В Русия тези основи отдавна са намерени и е провъзгласена вечната им значимост. Първите прояви на руския национализъм безспорно се отнасят към десетилетието след Наполеоновите войни. Пребиваването на младите офицери и студенти в Европа, проникването и разпространението на немския романтизъм на Хердер, Шелинг и Фихте, както и философията на Хегел стимулират оформянето на национализма в руската обществено-политическа мисъл. По думите на Х. Роджер, тогава се появява и „първото националистическо учение – славянофилството“¹⁹. Това свое твърдение Х. Роджер не разгръща по-обстойно. Националните възгледи на славянофилите в литературата не са изучавани специално, затова към оценките на националистическите, панславистките и патриотичните страни на славянофилското течение трябва да се отнасяме внимателно, тъй като много от авторите не виждат разликите между тези страни или не отчитат еволюцията в националните възгледи на отделните славянофили. По-широка оценка на националистическите тенденции в славянофилството дава Е. Б. Таден: „Използването на идеалистическите настроения на ранните славянофили към решаването на конкретни проблеми на

руското общество от втората половина на XIX в. извежда славянофилството от сферата на абстрактните спекулации и го поставя лице с лице с жестоката действителност на руския политически живот. Когато славянофилството престава да бъде само спекулативно-идеалистическа философия, неговият идеалистически хуманизъм и универсализъм застават в ясно противоречие не само с елементите на шовинизъм и национална изключителност, които то винаги е носило, но и с наказателната, понякога дори кървава политика на руските власти, когато се опитват да потушават революционните движения (авторът има предвид полското въстание – б.м., П. Й.). Тази дилема закономерно довежда до израждане на славянофилството в политическите доктрини на двамата последни истински представители на това направление в руската мисъл (Юрий Самарин и Иван Аксаков – б.м., П. Й.).²⁰

Славянофилството през 40-60-те години на XIX в. е живо обществено идейно-политическо движение, което се развива във връзка с политическата ситуация. Славянофилското учение е опит за създаване на цялостна идейна платформа за определена действаща политическа програма, чрез която да се осъществи модернизацията на Русия в конкретната историко-политическа ситуация особено след Кримската война, когато пред Русия стои задачата да се запази като велика сила, да разреши социалните и икономически проблеми, произтичащи от действащото крепостно право. Такова разбиране за славянофилството ни разрешава да го представим като зародишен вариант на класическа партия в този смисъл, че то се стреми към реално влияние и участие на една определена обществена група в текущата политика. Като имаме предвид възгледите им за самодържавието, историческото развитие на Русия и ролята на религията в държавната структура, по западноевропейската терминология можем да ги определим като консервативно-реформаторска „партия“. Но в руските условия на дореформания период славянофилите обективно си поставят либерални цели в същия европейски смисъл на либерализма. Затова употребата на западноевропейската политическа терминология спрямо руската действителност през 30-70-те години на XIX в. е много условна и неточна. Но поради отсъствието на друга, както и универсалността ѝ, сме принудени да използваме нея. При тези уговорки може да се каже, че през 40-50-те години на века славянофилските възгледи са съотносими с класическия европейски консерватизъм, а в края на 50-те и 60-те години – с либерализма.

Представянето на славянофилството като зародишен вариант на политическа партия е правомерно и поради това, че славянофилите (всеки поотделно и всички заедно) се стремят към създаване на собствен модел на политическа и обществена структура на държавата. Елементите на тяхната програма са: самодържавна, „народна“ монархия при съхраняване на руските традиции (не и на традиционното общество) и всесъсловно гражданско общество с ярко изразено самоуправление. В литературата често се среща твърдението, че славянофилите поддържат теорията на „официалната народност“ и формулата на С. Уваров „самодържавие – православие – народ-

ност“ се покрива напълно с техните политически разбирания. Затова е необходимо да направим някои уточнения. Когато С. Уваров предлага за пръв път формулата през декември 1832 г., тя е използвана в доклада му до Николай I, където се акцентира на необходимостта да се предпази руската младеж от влиянието на европейските идеи. Аристократ и реакционен бюрократ, за разлика от славянофилите и другите националисти романтици, той отрежда пасивна и второстепенна роля на низшите съсловия в руския национален живот. Неговото отношение към тези съсловия е добре изразено със защита на крепостничеството и опит да се ограничи достъпа в гимназиите и университетите на империята. При С. Уваров акцентът на триадата е самодържавието. Според него то е движещата сила на руската държавност, докато според славянофилите тя е народът. Затова при тях акцентът е върху народността. Самодържавието е традиционна, най-подходяща за руския православен народ форма на управление, твърдят славянофилите, но никой от тях не отрича възможността в по-далечно бъдеще тя да изчерпи възможностите си. Затова корените на славянофилската триада „народност – православие – самодържавие“ са по-скоро в Хегеловото разбиране за история, отколкото в правителствената теория за „официалната народност“. Ако приемем разбирането за славянофилството като теория и практика на един зародишен вариант на политическа партия, то И. Киреевски и А. Хомяков са безспорно неговите теоретически основатели, като Хомяков е главният идеолог и теоретик; К. Аксаков е теоретик и пропагандист, който никога не достига Хомяковия размах на идеолог; Ю. Самарин, И. Аксаков, А. Кошелев и В. Черкаски са практики. И. Аксаков, подобно на брат си, има пропагандаторски наклонности. През 60-70-те години се занимава с журналистическа дейност и става ярък поддръжник на славянската идея, макар и не напълно в панславистки дух. А. Кошелев и В. Черкаски са практики в истинския смисъл, първият в областта на аграрния въпрос, а вторият като администратор. Единствено Ю. Самарин притежава способността да бъде и става теоретик на политическата практика, опирайки се на идеологическата основа на „старите славянофили“. Хомяковото разбиране за историческото минало на Русия, самодържавието, православие и народността у Самарин придобиват точен политически смисъл. Службата му в Рига през 1846 – 1848 г. и в Полша през 1864 г. му дава възможност да разгърне идеята си за създаване на имперска нация и да изготви програма за русификация на западните покрайнини, която се съдържа в шестте книжки на публикуваната през 1868 – 1871 г. в Прага и Берлин поредица „Руски покрайнини“. Обширните препечатки в изданията от И. Аксаков в. „Москва“ стават безспорно кулминационната точка в обсъждането на остзейския въпрос през 60-те години на XIX в.

Позициите на М. Катков, И. Аксаков и Ю. Самарин по остзейския въпрос през 60-те са сходни и в литературата често се определят общо и кратко като националистически и русификаторски. Необходимо е да се отбележи обаче, че М. Катков, който е ярък публицист, никога не се задълбо-

чава в създаването на обосновани политически програми. Така и в полемиката по националните въпроси през 60-те години той просто настоява за всеобхватно прилагане на руски закони и ред в неруските провинции, без да предлага програма за това.

В началото на 60-те години на XIX в. спорът за привилегиите се превръща във въпрос за националния облик на прибалтийските губернии и произтича от проблемите, свързани с търсенето на нови начини на най-мощния ѝ опит за модернизация – реформите от 60-70-те години на XIX в. Въпреки че кулминацията на сблъсъка между спорещите страни остава на страниците на руската преса и не се разраства във въоръжен сблъсък на национална основа, както в Полша, този въпрос не е създаден от пресата и последиците от публицистичната полемика от 60-те години са твърде ярки, за да бъде отмината тя с пренебрежително невнимание от изследователите.

За Русия Прибалтийският край е необходим като изход към Балтийско море и спокойствието се възприема като условие за безопасността на страната. Немското население се стреми да запази на всяка цена правата и привилегиите, които има от времето на Петър I и уплашено от реформените акции в Русия се стреми прибалтийските губернии да бъдат дори още по-силно обособени от великоруските и малоруските в административно и социално отношение. Количествено преобладаващото местно население (латвийци и естонци) е изцяло селско. До този момент то няма държавни традиции и завършен национално-културен облик. При тези условия то възлага надежди на руското правителство за провеждане на социални реформи и най-вече аграрна. Въпреки че от 1819 г. прибалтийските селяни са лично свободни, зависимостта им от немските висши съсловия в икономическо, социално, правово и културно отношение не е променена.

Въпреки увереността на политиката на Николай I и особено на Александър II в духа на интегриране на Прибалтийския край до 1864 г. тя среща упоритото противодействие не само на остзейските немци, но и на двамата поредни генерал-губернатори. Барон Вилхелм Ливен, който сменя княз А. Суворов през 1861 г., е немец от Прибалтика. Фактът, че той продължава да заема поста по време и след полското въстание през 1863 г., показва, че правителството все още не е решило да даде нова линия на балтийската политика. В началото на 1865 г. той е сменен от амбициозния П. А. Шувалов, който гледа на престою си в Рига като на трамплин за по-висок пост в Петербург. Въпреки краткото си пребиваване той започва да прилага умерена интеграционна програма, продължена от наследниците му и която в никакъв случай не може да бъде наречена русификаторска. Това са мерки за по-стриктно спазване на съществуващите закони и опити да се създадат условия за доброволна русификация на латвийско-естонското население. Но на фона на предишната политика П. Шувалов развива „почти бясна дейност“, според израза на П. А. Валув²¹.

Две са основните причини, поради които правителството се опитва да заеме по-твърда позиция към балтийските губернии: 1) новата вълна на

социално недоволство сред селското население и 2) след полското въстание в Петербург вече не били убедени, че политиката на отстъпки гарантира сигурността на западните граници.

Особени тревоги предизвикала т. нар. „война в Махтра“. През 1858 г. възниква въоръжен конфликт между войници и около 800 селяни в едно имение близо до Ревел (Талин), който повлича демонстрации на около 20-25% от селяните в Естландска губерния и нападения срещу местните немски съдии и земевладелци²². Тези вълнения стават повод В. Т. Благовещенски, учител по руски език, прекарал кариерата си в балтийските провинции, да напише книга „Der Ehste und Sein Herr“ („Естонецът и неговият господар“), публикувана анонимно в чужбина през 1861 г. Съдържанието ѝ става известно на руската публика от статия със същото заглавие, изпратена от В. В. Иванов, морски офицер в Ревел в „Ден“ на И. Аксаков²³.

Темата за опасността от германизация се актуализира в руския печат особено от кореспонденциите на латвийския национален лидер Кристиан Валдемар в „Московские ведомости“ и статиите му в редактирания от него „Петербургас авизес“ („Вестник Петербург“ – 1862 – 1865 г.), издаван на латвийски с помощта на Великия княз К. Николаевич. През 1863 г. К. Валдемар представя на А. Головнин меморандум, в който излага вижданията си за аспирациите на Прусия за хегемония в Централна и Източна Европа, основани на успешните обединителни процеси. Националистическата и славянофилската преса с особена жар разгръща тази тема. М. Катков и И. Аксаков охотно публикуват статии по въпроса, особено когато идват от латвийци и естонци. След 1864 г. темата става постоянна за техните издания.

Проруската позиция на К. Валдемар и издаването на първия вестник на латвийски език в Петербург под покровителството на Двора са интересни от две страни. Това е показател, че младата латвийска и естонска национална интелигенция и нейните лидери не виждат никаква заплаха за национално-културното обособяване на своите народи от руска страна и настойчиво търсят финансова и политическа подкрепа за своята кауза сред високопоставени чиновници в Петербург. От друга страна, на техните молби се отзовават с готовност привържениците на споменатата „демократическа“ или „патриотическа партия“ в правителствените кръгове. Свои единомишленици в борбата си със сепаратизма на остзейските немци в тях виждат и славянофилите.

Не може да се каже, че главните действащи лица в балтийската политика от правителството одобряват тенденциите към германизация на местното население или че игнорират опасността от необратимия процес на обединение на Германия. До началото на 90-те години обаче се смята, че интересите на Русия в европейската дипломация са най-добре гарантирани от политика на приятелство с Германия. Затова правителството се стреми по този деликатен за него въпрос да не се шуми в пресата.

Така или иначе до края на управлението на Александър II ясна програма за нова балтийска правителствена политика няма. Единственият доку-

мент, който поне пълно разкрива позицията на правителството за положението в Прибалтика, е официалната записка „Балтийският въпрос от правителствена гледна точка“²⁴. Записката е съставена през 1870 – 1871 г. и е източник с първостепенно значение за изясняване същността на остзейския въпрос през 60-те години на XIX в. В нея се излагат и възгледите на най-активните обществени мислители. Първата част на записката разглежда съвременното състояние на нещата. Както точно е казано в нея, балтийският въпрос „беше създаден от далеч не тъждествените интереси и разностранните стремежи на трите заинтересовани в него страни: руска, немска и латвийско-естонска“. Отбелязва се, че в конкретния момент този край в национално отношение не е нито немски (немците са твърде малко), нито руски (те, русите са още по-малко), нито латвийско-естонски. Естонците и латвийците са все още във фактическо крепостно състояние, не са имали никога самостоятелен държавен живот, бедни в културно отношение и на тях не може да се гледа като самостоятелна националност. Те представляват „етнографски материал“, който може само да се слее с някоя народност, която притежава висша култура. Ето защо нерешеният въпрос за националния облик на остзейските губернии, според съставителя, в бъдеще ще се реши от това, към коя страна ще се насочи преобладаващото естонско-латвийско население – в руска или немска. По-нататък се казва, че правителството трябва да се придържа към примирителна политика, към ролята на безпристрастен съдия. „Като отхвърля всяка мисъл не само за потискане, но даже и за обрусяване на немската народност, ... като уважава местните и исторически особености на края и не нарушава истинския смисъл на правата, давани и потвърждавани на балтийските съсловия и корпорации, правителството е длъжно особено да се стреми към това, щото естонско-латвийската народна маса да се насочва повече към руската, отколкото към немската страна. Това, впрочем, не трябва да се изразява в непременно обрусяване на огромното мнозинство от населението на края, естонци и латвийци, които напълно могат да запазят своята народност. Необходимо е само да се грижим за тези, които излизат от низшите обществени положения и нуждаещи се от по-висока култура, от тази, която могат да им дадат техният език и народност, сами да чувстват необходимост да приемат чужд език и да се слоят с по-образованата народност, да се русеят, а не да се понемчват.“²⁵

Както се вижда правителствената гледна точка в никакъв случай не може да бъде наречена русификаторска. Основният автор на записката не е установен или поне С. Исаков не го посочва, но той явно изразява мнението на т. нар. „аристократическа“ или „немска партия“ в правителствените среди, възможно е да е самият балтийски генерал-губернатор П. П. Албедински или П. А. Шувалов²⁶. Така изложената правителствена позиция явно се стреми към невъзможен компромис: без да се засягат интересите на немското дворянство по никакъв начин, да се води бавна и ненасилствена русификация на местното население. Основните теми, които руската преса ожи-

вено коментира във връзка с проблема трябва ли да бъде русифицирана Прибалтика, до каква степен и с какви методи са: официалният език, поземленият въпрос и административното и съдебно устройство.

По въпроса за въвеждането на руския език в записката се изказва мнение, че е необходима пълна свобода на немския език за остзейците (прибалтийските немци) при широко разпространение на руския сред естонците и латвийците. Тъй като единствената опасност за руската държавност правителството вижда във възможната им германизация и създаване на компактно немско население в края, се предлага: въвеждане на руския език в народните училища при изключване на немския, отпускане на средства на естонци и латвийци за продължаване на образованието в руски гимназии и университети, а по-късно и създаване на такива гимназии там, въвеждане на руски език в администрацията и съдебните учреждения. За остзейците той да бъде задължителен само за онези, които са на руска служба²⁷.

В религиозно отношение правителството традиционно стои на позицията за свобода на съвестта, за съхраняване на равноправието между лутеранската и православна църква.

Най-интересен е коментарът по болния въпрос – за поземлените отношения. Признава се неефективността на реформата от 1819 г., но се превъзнасят правителствените мероприятия от 60-те години. Признава се обаче, че те не постигнали напълно определените от държавните интереси цели. Правителството е успяло напълно да обезпечи интересите на помещиците, но по силата на съществуващите в този край порядки много малко селяни са получили обработваема земя. Тъй като поради отсъствието на селска община в тези райони всеки опит да бъде раздадена земя на безземлените ратаи („батраки“) би довело до пълно разрушаване на съществуващата система на селско стопанство, то единственият изход е обезпечаване на „свобода на труда“ чрез свобода на придвижването. Всъщност в записката не се предвиждат никакви конкретни мероприятия във връзка с поземлените отношения. Единственото, което се предлага, е да се извърши проверка за правилното прилагане на законите от 60-те години.

Малко по-решителна е правителствената позиция по административния въпрос. Според съществуващата практика длъжностните лица в полицията и администрацията се избират от немските корпорации. Посочва се, че е необходимо те да се избират от правителството. А на тези длъжности, при които може да се приложи избиращо начало, лицата трябва да се избират не от една корпорация, а от представители на всички националности и съсловия. В записката съдопроизводството почти не се засяга вероятно поради това, че в Министерството на правосъдието точно в този момент се разработва въпроса за съдебните учреждения в Прибалтика²⁸.

Ясно е, че подобна отстъпчива и нерешителна позиция, отсъствието на каквато и да е правителствена програма за действаща политика за защита на руските интереси в западните райони предизвикват критичното отношение не само на крайно националистическите и славянофилските кръгове, но

на обществеността като цяло. Предложена е обаче само една основна програма за русификация на този край и за създаване на имперска нация – Самариновите „Руски покрайнини“. Значимостта на това произведение не само за ескалирането на национално напрежение в Русия в края на 60-те години на XIX в., но и влиянието му по-късно върху прибалтийската политика на Александър III, както и отсъствието на изследване върху русификаторската програма на Ю. Самарин, ни задължават да дадем по-подробен анализ на възгледите на автора.

През март 1867 г. Самарин пише три уводни статии във в. „Москва“, издаван от И. Аксаков. Остротата и невъздържаността в коментарите на правителствената политика в Прибалтика предизвикват реакция на цензурата и стават повод за третото предупреждение на И. Аксаков, а изданието на вестника е преустановено за три месеца²⁹. Това кара Самарин да разбере, че в Русия не може свободно да публикува произведения по тази проблематика и той решава да издаде обобщаващ труд в чужбина. От нов фактически и доказателствен материал не се нуждае (написаните през 1848 г. и непубликувани „Писма от Рига“, както и съвременната преса му дават достатъчно материал) и през следващата година в Прага излизат в един том първите две книжки на „Руските покрайнини“. Реакцията на единомишлениците и противниците е мигновена.

Руската преса разбира, че книгата ще бъде забранена от цензурата и веднага започва да печата обширни части от нея с коментари и отзиви³⁰. И. Аксаков, по съвета на самия Ю. Самарин, оставя в. „Московские ведомости“ да публикува преди него³¹. Последвалите все пак статии във в. „Москва“ са навярно най-пълното изложение на книгата на Юрий Самарин в руската преса. По различни начини всички водещи столични вестници и някои провинциални откликват на книгата. Обширни публикации с хвалебствен тон се появяват и в списанията („Вестник Европы“, „Всемирный труд“).

Не закъсняват и яростните опровержения на балтийските немци. В Германия веднага след публикуването на книгата излизат статии и брошури на фон Бок, Ширен, Екхард и анонимна брошура на барон Майендорф, Латвийското дворянство, от своя страна, подава верноподанически адрес до императора, за да се защити от обвиненията на Самарин и да се разграничи от балтийските конституционалисти и федералисти, представени от фон Бок, тъй като те отстояват правото на Прибалтийския край на независимост. Според тях той бил свързан с Русия само условно чрез особата на монарха. Потвърждение на правото за самостоятелност те виждат в изтичането на договора за капитулация, подписан от Петър I с остзейското дворянство и бюргерство. Друг аргумент срещу руските права в Прибалтика било твърдението, че руската култура е несравнимо по-ниска от немската и затова русификацията би означавала победа на „руското варварство“ над „европейската цивилизация“ в Прибалтика.

Не по-малък резонанс предизвикват „Руските покрайнини“ в широките сфери на руското общество и във висшите правителствени кръгове. Това

става най-популярното и четено публицистично произведение в либералните и консервативни обществени кръгове през 1868 – 1869 г. Но възторг и похвали се сипят само от хора, които не са близки до висшите правителствени среди. Единствено канцлера А. М. Горчаков, опитен дипломат, разтревожен от усиляването на Германия в частни разговори с Ф. И. Тютчев (известния руски поет, който по това време е служител в цензурния комитет и близък до славянофилите не само роднински като тъст на И. Аксаков, но и по убеждения) и с братовчедата на Самарин Д. Оболенски, се изказал доста ласкаво за книгата³². С положителен знак се възприели внушенията на Ю. Самарин и от престолонаследника, бъдещия Александър III, който се запознал с първите две книжки чрез наставника си К. Победоносцев, близък със семейство Тютчеви³³. Като цяло книгата предизвикала в дворцовите среди буря от негодувание. За отношението на официалните руски власти в Прибалтика към произведението най-добре говори писмото на П. Албедински до П. Шувалов от юни 1869 г., когато страстите вече са поутихнали. Писмото е свързано с появата на брошурата на Ширен: „Намирам, че нито Самарин, нито Ширен могат да ни служат за ръководна нишка. Единият иска да направи от Прибалтика чисто руски губернии подобни на някоя Смоленска или Калужка, но това едва ли може да стане толкова скоро и с тези методи, които той предлага, а и едва ли е възможно; другият настоява от Лифландия и Естландия, а по възможност и от Курландия да се създадат отделни княжества под руски скиптър – искане толкова безсмислено и противно на историята и руското народно съзнание, че даже сянката на нещо подобно в правителствените действия не може да остане без ужасни последствия.“³⁴

Цензурата решава да забрани книгата още през септември, но тъй като препечатките са вече налице, ситуацията е доста деликатна. Затова забраната има твърде мека форма – сборника не се допуска за продажба, но е разрешено да се дава на желаещите. По думи на Ф. И. Тютчев, който е в постоянна кореспонденция със зет си, И. Аксаков пише на Самарин в писмо от 21 септември 1868 г.: „...да се забрани сега, когато благодарение на препечатките вниманието на цяла Русия е приковано към тази книга, значи да се стигне до огромен скандал. От друга страна, да се търпи в руския печат, да се разреши всичко, което съдържа твоята книга, чрез вестниците – това означава признаване на пълна свобода на печата...“³⁵.

Самият император Александър II, отнасящ се като баща си със симпатия към остзейските немци, заповядва на московския генерал-губернатор да връчи строго предупреждение на Самарин. По негово указание е внушено на публицистите да преустановят обсъждането на книгата. Всъщност правителството не се осмелило да предприеме строги репресивни мерки срещу консервативната и либералната преса, защитаваща „патриотичната“ идея за държавно единство на Русия. Единствената жертва е в. „Москва“, но статиите за „Руските покрайнини“ станали само повод за спирането му. Истинската причина е Аксаковата критика на цялостната дейност на правителствената администрация³⁶.

Целта на Самарин в „Руските покрайнини“ е да внуши съзнание за необходимостта от бърза, ефективна административно-социална русификация на края. Според него Русия ще стане съвременна стабилна и силна държава само като самодържавна империя с единна национална идея, когато неруските народности в нея приемат езика, културните и религиозните ценности на руския народ като свои. Латвийците и естонците той определя като „народен материал“, който трябва да бъде обработен и подходът му е чисто асимилаторски. Това селско, необразовано и без държавни традиции население е неспособно за каквато и да е форма на политическа самостоятелност. Но както видяхме от правителствената записка не само Самарин мисли така. „Бъдещето му (на местното население – б. м., П. Й.) е в сливането му с друга народност. Тези възможни народности са две – руската или немската. Въпросът е: трябва ли латвийците и естонците да се русифицират или да се понемчат?... Сега те се стремят към нас; те биха обрусели много лесно и охотно; обратното, те положително не желаят да се понемчат.“³⁷ Идеята за доброволното русифициране на местното население Самарин нееднократно се старае да докаже, но само чрез примера на движението сред латвийските селяни от 1841 – 1845 г. за преход от лутеранство в православие. Но историческата перспектива се е изменила. Тенденцията към национално пробуждане у латвийците се забелязва още през първите две десетилетия на века, когато се създава системата от местни селски училища, където преподаването се води на родния им език и се появяват вестници, в които сътрудничат хора от току-що раждащата се местна интелигенция. Началото на националното пробуждане на латвийския народ като цялостен процес американският историк А. Плаканс отнася към 1856 г., а годината на провеждането на първия народен песенен фестивал – 1873 г. регистрира факта на национално-културна обособеност³⁸. Е. Таден подчертава удивителната неподатливост на местното население в прибалтийските губернии към каквато и да било асимилация. Причините са няколко – съсловната, езиковата и традиционно-културната стена между немското дворянство и неговите крепостни и невъзможността за преминаване в по-висше съсловие никога не довела до стремеж у селяните да се германизират, а немските дворяни – до появата на първите опити за реформи в империята – не виждали необходимост да предизвикват подобен процес. Самарин всъщност е прав, когато говори за съсловно, а не национално съзнание у остзейските немци. Латвийците и естонците също не се поддавали на русификация, тъй като реална политика в това направление за пръв път се осъществява през 80-те години, когато процесът на национално-културно обособяване в Прибалтика бил в своя апогей. Здравата система на селски енорийски училища, където учителите от селски произход са най-активната част от местните национални сили, била толкова мощен национално-културен фактор, че влияели практически на цялото население в младежка и средна възраст. Русификацията на прибалтийските начални училища от 80-те години не дала особени резултати, защото изгонването на много местни учители довело до снижаване на нивото на обучение и увеличило отчуждението от образование сред

младото поколение³⁹. А критиката на остзейския режим през 60-70-те години от хора като Самарин в прибалтийските условия се преосмисляла и се превръщала в идеологическо оръжие в ръцете на зараждащата се местна буржоазия и интелигенция в края.

Опасността от германизация Ю. Самарин вижда в създаването на нова „политическа националност“. Под този термин той разбира създаването на държава в държавата. Резултат от понемчането на Прибалтика, предупреждава той, ще бъде, че „в едно прекрасно утро събудена Русия ще види на мястото на Лифландия, Естландия и Курландия люлката на родилата се нова Остзейска Финландия“⁴⁰. В рационално-политически план това, според него, е особено опасно за сигурността на страната: „Ще мине едно поколение, друго и може би в някоя критична минута, когато ще ни потрябват безотчетно съчувствие и пориви на самоотверженост, когато ще търсим приятели навсякъде, не само в замъците, но и в избите, ще срещнем в Балтийското поморие вече не немска колония, а компактна немска нация.“⁴¹

На фона на така представената опасност още по-силно звучи критиката към правителствената политика. Авторът я характеризира като непоследователна, провеждана от личности, които се ръководят от своите симпатии и антипатии (княз А. Суворов) или нерешителни, готови веднага да отстъпят пред препятствията, поставени от остзейците (П. Шувалов, П. Албедински)⁴². Ако оставим настрана дипломатичността и вътрешната цензура на Самарин, може лесно да се усети, че в същото той обвинява и самия император. Според него Александър II недооценява опасността от германизация и допуска неруски и корумпирани съветници да го въвеждат в заблуждение, като не представят верно картината там. От друга страна, Самарин го обвинява в защита само на дворянското съсловие, независимо от националната му принадлежност. Няма да бъде преувеличено, ако кажем, че московският славянофил обвинява своя император в това, че той не изпълнява историческото предназначение, което руският самодържец е длъжен да следва. „Нашият исторически живот си е изработил понятие за своя цар като за първия човек на цялата руска земя. Той и само той стои извън всякакви съсловни определения, над тях е и затова е еднакво близък до всички тях.“⁴³ Самарин вижда неговото историческо призвание и оправдание само в това славянофилско разбиране за надсъсловната същност на самодържавието.

Националната политическа програма на Самарин се корени в славянофилския тезис за „народна монархия“. Затова срещу него, а не срещу Катков се изсипва императорското недоволство. Основният елемент в неговата русификаторска програма е социалният, а не официално-административният. Той придава главно значение на обезпечаването на икономическите и социални интереси на селяните (руски и местни), а не на административните мерки, независимо че настоява за едновременност на действията. Освен това, въпреки че в „Руските покрайнини“ става дума само за прибалтийските губернии, Самарин апелира за защита на руските имперски интереси във всички райони на империята, където руското население е малцинство: „Ако някога руското общество обърне гръб на Прибалтийския край, махне с ръка

на Полша, забрави за Кавказ и Финландия, ако се отучи въобще да се интересува от своите покрайнини, това би означавало, че то е разлюбило Русия като цяло. Този ден би бил начало на нейното разложение“ – се казва в писмото на Самарин до император Александър II⁴⁴.

Като анализира критически правителствената политика в Прибалтика, той предлага под формата на контрамерки конкретна програма от действия, които да осигурят интегрирането на Остзейския край така, че той да стане реална, жива част от всерусийския организъм:

1) в градовете да се приложи съдебна и административна реформа по руски образец;

2) да се осъществи селска реформа по образец на реформата от 19 февруари 1861 г., т.е. да се даде земя на селяните, като се отчитат местните особености и традиции в земевладението така, както е направено в Полша през 1864 г.;

3) руският език да стане официален език в Прибалтика чрез задължително и *едновременно* въвеждане в администрацията и училищата;

4) да се поощрява всяка доброволна стъпка на латвийците и естонците за преход от лутеранство в православие, да се създават изгодни условия, които да гласкат към това и обратното – да не се допуска преход от православие към лутеранство.

В тази програма всъщност няма нищо особено ново и оригинално. Сам Самарин нееднократно подчертава, че неговите възгледи за балтийската политика се определят от целите, официално провъзгласени от самото правителство. Тя впечатлява най-вече с патоса, с който е представена, с настояването за бързо приложение и със социалните си елементи – искането за обезпечаване на селяните със земя и за разрушаване на остзейската съсловна структура.

Самарин не си представя, че може да се провежда русификаторска политика отделно или въпреки общата модернизация на империята. Но тъй като основа и изходна точка на неговия национализъм е тезата за обезпечаване на държавната безопасност и целостта на империята и неговите политически програми (полска и прибалтийска) се изготвят в кризисни моменти, в тях се съдържат и някои насилствени мерки. Възгледите му за дългосрочна национална политика са неотделими от реформаторските му позиции в социалната област. И може би неговата русификаторска програма по отношение на прибалтийските губернии нямаше да се оценява като реакционна, ако реформите от 60-70-те години бяха довели до пълно разграждане на старите съсловни структури. Но през 80-90-те години държавно-националните идеи на Самарин се осъществяват в реалната политика от хора като К. П. Победоносцев и Д. А. Толстой, които са ограничени, не проявяват гъвкавост и са настроени крайно реакционно. Самариновата национална програма за Прибалтика е могла да има прогресивна роля за латвийското и естонското селячество. Такава роля, независимо от враждебността на полското общество като цяло, изиграва в социално и икономическо отношение

реформата от 1864 г. в Полша. Но тъй като в практиката по време на управлението на Александър III балтийската политика заимства от Самаринвата програма само административно-законодателните мерки, които още в препоръките носят елемент на насилие, тя става реакционна и насилствена по отношение на местните народности. От друга страна, нейният охранителен характер задълбочава страха пред вътрешния „неруски враг“ в самочувствието на руския народ, което води до национални комплекси, рефлектиращи в чувство за национална изключителност.

Утопичността на националните възгледи на Самарин се състои в представата, че разрушаването на старата социално-икономическа структура е възможно на основата на селска, земска, съдебна и образователна реформа при едновременното създаване на единна велика нация и при запазването и дори помощта на старата държавно-политическа структура. В практиката, особено в ръцете на ограничени и по-малко способни политици, утопичните теории бързо се превръщат в антиутопии във всички пунктове, в които се разминават с естествения исторически процес. Илюстрация на това е цялостната охранителна политика на Александър III и неговото правителство, които до голяма степен ползват идеите на либералните дейци от предишния период като ги лишават именно от либерализма им.

БЕЛЕЖКИ

¹ Самарин, Ю. Ф. История г. Риги. Письма из Риги. – В: Сочинения. Т. 7. М., 1889; Краины России. – Сочинения. Т. 8-10. М., 1890 – 1898; Нольде, Б. Юрий Самарин и его время. Paris, 1926.

² Духанов, М. М. Остзейцы. Явь и вымысел. Рига, 1970; Остзейцы. Политика остзейского дворянства в 50-70-х гг. XIX в. и критика ее аппологетической историографии. Рига, 1978.

³ Исаков, С. Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х гг. Тарту, 1961. – Ученые записки Тартуского университета. Вып. 107.

⁴ Thaden, E. Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855 – 1914. Princeton, 1981; Russia's Western Borderlands, 1710 – 1870, Princeton, 1984.

⁵ Вернадски, Г. В. Очерк истории права русского государства XVIII – XIX вв. Прага, 1926, 149-150.

⁶ За същността на остзейския въпрос през XVIII и началото на XIX в. вж.: Зутис, Я. Цит. съч. Политиката на руското правителство в прибалтийските губернии през първата половина на XIX в. в сравнение със същата тема през втората половина на XVIII и 50-60-те години на XIX в. е по-слабо изследвана. По-подробно правителствената политика за първата половина на XIX в. се разглежда само в книгата на Е. Таден „Западните покрайнини на Русия, 1710 – 1870.“ (Thaden, E. Russia's..., 144-168). За позицията на немското дворянство през 40-те години епизодично се споменава в посочените работи на М. Духанов.

⁷ Hatzel, M. The Baltic Germans. – In: Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855 – 1914. Princeton, 1981, p. 338.

⁸ Фасмер, Д. Этимологический словарь русского языка. М., 1987; Толковый словарь русского языка. М., 1938; Словарь современного русского литературного языка. М.-Л., 1950. Вж.: „обрусеть“, „обрусить“, „русификация“, „русифицировать“.

⁹ Официално писмо на Екатерина II до княз А. Вяземски, 1764. – В: Сборник императорского исторического общества. Т. 7. СПб., 1871., с. 348.

¹⁰ Зутис, Я. Цит. съч., с. 295.

¹¹ Завещание Николая I сыну. – Красный архив, кн. 3, 1923, с. 293.

- ¹² Северная почта, № 134, 20 июня 1867.
- ¹³ Московские ведомости, № 143, 1 июля 1867 (уводна статия).
- ¹⁴ T h a d e n, E. Russification..., 8-9.
- ¹⁵ В а л у е в, П. А. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел. Т. 2. М., 1961, с. 427.
- ¹⁶ T h a d e n, E. Russification..., с. 25.
- ¹⁷ Н е в е д е н с к и й, С. Катков и его время. СПб., 1888, 283-291.
- ¹⁸ R o g g e r, H. National Consciousness in 18-th Century Russia. Harvard Univ. Press-Cambridge, 1962, p. 4.
- ¹⁹ Пак там, с. 1.
- ²⁰ T h a d e n, E. Conservative Nationalism in 19-th Century Russia. Seattle, 1964, p. 132.
- ²¹ В а л у е в, П. А. Дневник... Т. 2, с. 427.
- ²² К а х к, Я. Крестьянское движение 1858 года. Л., Автореф., 1954, 6-13.
- ²³ День, № 50, 15 дек. 1862.
- ²⁴ Официалната записка „Балтийският въпрос от правителствена гледна точка“ се съхранява в архива на П. А. Валуев, който взел участие при съставянето ѝ (Централный государственный исторический архив Ленинграда (ЦГИАЛ), ф. 908, оп. 2, № 45, ч. II, л. 125-176). За съжаление не беше възможно да работя с оригинала. От известните ми изследователи по въпроса само С. Г. Исаков се е запознал непосредствено с оригинала. Но в книгата си той я цитира почти пълно: И с а к о в, С. Г. Цит. съч., 178-183. Поради важноста на документа ще си позволим да ползваме и коментираме приведената част от него в посочената книга.
- ²⁵ И с а к о в, С. Г. Цит. съч., 178-179.
- ²⁶ Това, че П. А. Валуев е един от авторите, се потвърждава не само от факта, че записката се съхранява в неговия архив, но и от сходството с коментара на балтийския въпрос, които той подготвя, за да го внесе в дневника си в края на 1868 г. в Рим – В а л у е в, П. А. Дневник... Т. 2, 421-434. За това, че един от останалите автори е П. П. Албедински говорят две от публикуваните негови записки за прибалтийския край в събраните съчинения на Ю. Самарин – С а м а р и н, Ю. Ф. Сочинения. Т. 9. М., 1898, 342-429.
- ²⁷ И с а к о в, С. Г. Цит. съч., с. 180.
- ²⁸ Пак там, 181-182.
- ²⁹ Ц и м б а е в, Н. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978, 147-148.
- ³⁰ И с а к о в, С. Г. Цит. съч., 150-152.
- ³¹ Писмо на Ю. Самарин до И. Аксаков от 15 септември 1868. Рукописный отдел государственной библиотеки имени Ленина (РО ГБЛ), Ф. Самариных, арх. ед. 38, л. 2: „Вчера получих „Моск. вед.“ и прочетох в тях статиите за „Окраиши России“, вероятно произведение на Молер. Колко хубаво, че гръмотевиците около тях не започнаха в „Москва“ и не от твое име. Настоятелно те моля да мълчиш и да мълчиш. Във всички отношения това ще е по-добре и за делото и за мен самия. „Москва“ вече достатъчно изтърпя заради мен“ – съветва Самарин.
- ³² Писма на И. Аксаков до Ю. Самарин от 21 септември и 1 октомври 1868. – Институт русской литературы и искусства (ИРЛИ), Ф. Аксакови, оп. 2, арх. ед. 48.
- ³³ T h a d e n, E. Conseervative Nationalism..., p. 135.
- ³⁴ Писмото се цитира по: И с а к о в, С. Г. Цит. съч., с. 153.
- ³⁵ Цит. писмо на И. Аксаков до Ю. Самарин от 21 септември 1868. – ИРЛИ, Ф. Аксакови, оп. 2, арх. ед. 48.
- ³⁶ Ц и м б а е в, Н. И. Цит. съч., с. 148.
- ³⁷ С а м а р и н, Ю. Соч. Т. 8. М., 1890, с. 468.
- ³⁸ P l a k a n s, A. Liveland. – Russification... 207-226.
- ³⁹ T h a d e n, E. Russia's..., 175-200.
- ⁴⁰ С а м а р и н, Ю. Соч. Т. 8. М., 1890, с. 174.
- ⁴¹ Пак там, т. 9, с. 469.
- ⁴² Пак там, т. 8, 132-137.
- ⁴³ Пак там, т. 9, с. 462.
- ⁴⁴ Пак там, т. 8, 17.

Постъпила 25 юни 1993 г.